

A NAGYVÁRADI NYOMDÁSZAT TÖRTÉNETE.

NAMÉNYI LAJOSTÓL.

(Első közlemény négy hasonmással.)

A magyar nyomdászat részletes története még nincs megírva.

A mit Ballagi Aladár jeles, de vázlatos könyvén kívül birunk, az inkább az adatgyűjtés jellegét mutatja. Szórványos adatok, jellemző feljegyzések, okiratokban talált adalékok. Egyes megyék monografiájában itt-ott akadunk még egyes összefüggőbb részekre, de önállóan eddig tudtommal csak dr. Ferenczi Zoltán írta meg a kolozsvári nyomdászat történetét és Berkeszi István tanár a temesváriét.

A jelen dolgozattal nagyváradi sajtó történeti fejlődését akarjuk bemutatni.

A nagyváradi nyomdatermékekkel már többen foglalkoztak, különböző szempontokból.

Az első, kinek e téren való törekvéseit el kell ismernünk, Miller Jakab Ferdinánd, előbb a nagyváradi jogakadémia tanára, majd a Széchenyi-könyvtár igazgatója, ki 1803-ban *Fragmenta Veteris Typographiae Magno-Varadiensis* czim alatt ismerteti a nagyváradi nyomdatermékeket, azonban összesen csak 49 könyvről emlékezik meg.

Még hiányosabb képet nyújt Németh János, ki midőn 1818-ban *Memoria Typographiarum Hung. et Trans.* czim alatt megírja a magyar nyomdászat történetét, e mű 101—105. lapjain foglalkozva a nagyváradi nyomdászat történetével, összesen csak 15 nyomdaterméket sorol fel.

Becsés adalékokat nyújtanak még Márki Sándor, ki a »Magyarország és Nagyvilág« 1872-iki évfolyamában a XVI. század-

beli biharmegyei nyomtatványok sorozatát állította össze s Rómer Flóris, ki Szabó Károly »Régi Magyar Könyvtára«-nak megjelenése után a »Magyar Könyvszemle« 1879-iki évfolyamában kijelöli Várad helyét a magyar könyvnyomtatás történetében.

Nagyvárad nyomdászata bizonyára megérdemli, hogy vele tüzetesen foglalkozzunk. Hiszen, ha tekintetbe vesszük a magyarországi nyomdák keletkezési idejét, úgy a tizenegyedik helyen áll.¹ Igaz, hogy jelentősége nem oly mélyreható, mint pl. a brassóié, kolozsvárié vagy debreczenié, de bizonyos, hogy fejlődésében tagadhatatlan az előrehaladás, és irodalmunknak sok nevezetes terméke látott ott napvilágot.

I.

A Hoffhalter-nyomda időszaka.

(1565—1585.)

A magyar nyomdászatnak mintegy új erőt kölcsönzött az a reformáció terjedése. A XVI. század tudósai csakhamar belátták, hogy az élőszóval hirdetett igék hatása a nyomtatott könyv révén csak fokozható.

Debreczen, a vallásharczok e központja, hol a XVI. század reformátorai közül többen megvonultak, csakhamar felismerte a nyomda jelentőségét és már 1560-ból ismerünk debreczeni nyomdaterméket. (Huszár Gál, Isteni dicséreték és Psalmusok.) Kétségtelennek tartom, hogy az első debreczeni nyomdász, Huszár Gál, a bujdosó kassai pap buzgólkodásának köszönhető, hogy Hoffhalter Rafael már 1561-ben Debreczen tanácsa által meghívatott.

Huszár Gált ugyanis régi barátság kötötte Hoffhalter Rafaelhez, a bécsi nyomdászhoz. Bizonyosságul elégséges lesz utalnom 1557. október 26-án Bécsben kelt és Bullinger Henrikhez, a kiváló zürichi lelkészhez intézett levelére.² Hoffhalter bizonyára

¹ Nem lesz érdektelen keletkezési sorrendben felsorolnunk a magyar nyomdákat, melyek a nagyváradit megelőzték: 1473. Buda. 1499. Zeng. 1520. Zágráb. 1529. Szeben. 1531. Fiume. 1535. Brassó. 1539. Sárvár. 1550. Kolozsvár. 1558. Magyar-Óvár. 1560. Debreczen. 1565. Nagyvárad.

² Lampe, *Historia Ecclesiae Ref. in Hung. et Trans. Trajecti ad Rhenum* 1728. 116. l.

segédkezet nyújtott Huszár Gálnak még nyomdájának felállítása körül is.¹

Huszár Gál ugyanis felismerte hogy Hoffhalter Rafael a protestánsokkal rokonszenvez és Bécsben meggyőződve, hogy e nyomdász művei kiállítás tekintetében felülmulják Török Mihály debreczeni nyomdász munkáit, őt ajánlhatta Debreczen tanácsának. Ama benső barátság bizonyságaképen álljanak itt Huszár Gál jellemző sorai idézett levélből, melyek mutatják, hogy mily kettős szerepet játszott az, úgy a katolikusoknál, mint a protestánsoknál kedvelt Hoffhalter Rafael, ki utóbb az első nagyváradai nyomdász lett.

» — — — — Quidquid autem Tua Charitas ad nos responderit, sua Scripta mittat ad Raphaelem Hoffhalter, typographum Wiennensem, ipse enim ea nobis administravit.«²

De csak 1565-ben jött Hoffhalter hazánkba és ez évben már Váradon is megjelenik és kiadja Melius Péter Job könyvének héberből való fordítását.

Hoffhalter Rafael lengyel származású és eredetileg Skrzetuskinak hívták, míg mások mint Skrotziuskyt említik. E család azonban Lengyelországban már alig ismert és régen kihalt. E saját kijelentésével szemben Thúry »Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica« című könyve oppenheimi kiadásának (1616.) előszavában azt írja Molnár Albert, hogy Hoffhalter belga származású, de ez tévedésen alapszik.³

Névváltoztatására nézve eltérők a vélemények. Így Ostolinski azt állítja,⁴ hogy német hangzású neve onnan származik, mert

¹ Szabó Károly: Huszár Gál életéről s nyomdájáról. Századok, 1867. 147. l.

² Közölte a teljes levelet Révész (Imre Protestáns Lap. 1862. 107. l.)

³ »..... Ante annos circiter sexaginta, Raphael Hoffhalter Belga (εὐζωνοπ) ἀπὸ τῆς et Typographus exul venit primo Tigurum Helvetiorum deinde migravit in Hungariam. Et initio quidem in oppido Alsó-Lindva libros utiles et orthodoxos Latine et Ungarice scriptos ipse impressit: deinde filius ipsius Rodolphus Hoffhalter, Tigurinus, Reipub. Debrecinensis civis et Typographus, laudabiliter promovit in Ungaria orthodoxam Remp. literariam. Tace hic Biblia nostra, vestrorum hominum impensis et industria Hanoviae et hic Oppenheimii superioribus omnis impressa et magna copia in Ungariam transmissa. Gallicani et Belgici exilii commoda haec sunt.

⁴ Mayer, Wiens Buchdruckergeschichte, I. k. 86. l.

Könyvnyomtatói jelvényén kívül ismerjük még Hoffhalter Rafael nemesi czímerét is. Ezt először Francolin közölte »Turnirbuch«-jában, de ugyanez látható a Melius Péter említett váradai 1565-iki évben nyomtatott könyvének kolofonja alatt is.

Nemesi czimere ezüst paizson szegekkel kivert patkó és ebben kereszt. A sisakon egy vérese ül, szétterjesztett szárnyakkal, csőrében pecsétgyűrű. Ez utóbbit valószínűleg csak Hoffhalter alkalmazta, mert az időben még el volt terjedve, hogy Gutenberget egy pecsétgyűrű vezette a helyes nyomra a típus feltalálásakor.

HOFFHALTER CZÍMERE.

A renaissance stílű keret alatt — de az csak az említett »Turnirbuch«-ban látható, míg Melius könyvéen hiányzik — e sorok olvashatók:

Cum cruce ferratae demonstrat cal-
cis imago
Stemma Raphaelis nobile Skretusij.
Hoc stirpis pietas et robur equestre
notatur,
Conveniunt meritis signa notata suis.
Arripe virtutis stimulos generosa
juventus
Sic te perpetuus rite sequetur honor.

Hol született Hoffhalter? azt biztosan még nem sikerült megállapítani Valószínű hogy Lengyelországot protestáns elvei következtében volt kénytelen elhagyni. Előbb Németalföldre ment, majd rövid ideig Zürichben tartózkodott és itt tanulta meg a nyomdászatot. Bécsben 1555-ben telepedik meg, hol előbb Kraft Gáspárral nyitott nyomtató műhelyt. Nyomdászati engedélye 1556 április 10-én kelt. Ebben megengedik, hogy csinos, szép, francia vágású betűkkel nyomdát alapítson. Az engedély három évre szólott, de meghosszabbították, mert Hoffhalter csakhamar kedvelt nyomdásza lett Bécsnek. 1556-ban már az udvartól is kapott munkát. Nyomtatványait köteles volt az alsó ausztriai kancellárnak és a teológiai fakultás dékánjának bemutatni.¹

¹ Mayer, i. m. I. k. 86—87. ll.

Hoffhalter képzettségét, technikai ismereteit jellemzi, hogy nemcsak nyomdász, hanem betűvágó, öntő, sőt még könyvkereskedő is. Kiadásában leginkább illusztrált művek jelentek meg; sőt oly művészeket is foglalkoztatott, mint Lautensack, Hübschmann, Hirschvogel és ezért kiadványaiban a metszetek meglepően csinosak. Antiquái szépek, nagyok, kurziv betűi feltűnően izlésesek és a nyomás is gondos kézre vall. Ellenben héber betűi már nem ily jó minőségűek, formátlanok és fába vágottak.

Bécsben 31 könyvet nyomtatott, ezek közül leginkább az 1558-ban kiadott »Epitome Rerum Vngaricarum Autore Petro Ranzano« érdemel figyelmet.

Hoffhalter Bécsben a katolikus áramlat következtében e vallás követőjének adta ki magát, de bírta a protestánsok bizalmát is, mit Huszár Gálnak már idézett levele eléggé bizonyít. A kétszínűségének tulajdonítja dr. Mayer Antal,¹ hogy Bécsset elhagyta. E felfogással szemben elégséges lesz utalnunk a Hoffhalter és Huszár Gál közti barátságra és a fejlődő protestáns központra: Debreczenre, s világos lesz, hogy a debreczeni tanács szükségét látva a szakképzett nyomdásznak, Huszár Gál ajánlatára Hoffhalter Rafaelt bízta meg a könyvnyomtatói teendőkkal, tőle várva a debreczeni nyomdászat fellendülését.

1562-ben hagyta el Bécsset, de Szabó Károly szerint Debreczenben csak 1565-ben jelent meg az első könyv, melyen neve mint könyvnyomtatóé szerepel.² Hol volt e három év alatt Hoffhalter? arra nincsenek adataink. De, mert a tanács meghívása már 1561-ben kelt, feltehető, hogy ez idő közben is Debreczenben időzött vagy önállóan működve, — de nyomdatermékeit nem ismerjük, — vagy segédkezve Török Mihálynak, kinek még később is volt nyomdája.

Kétségkívül a nagyváradi vitatkozások, gyűlések képezték indokát annak, hogy Hoffhalter 1565-ben Váradon is megfordult, hisz a nyomda átvitele akkor még nem okozott oly nagy fáradságot, mint mai nap. Összekötötte betűit, zsákba tette és felkeresett más helyet, mint akkor annyi más vándorló nyomdász.

¹ I. m., I. k. 86—94. ll.

² Szabó Károly RMK. I. k. 55. sz.

A SZENT IOB KÖNYVENEK A SIDO NIE-

LVBÖL, ES A BÖLCZ MAGYARA-
zók fordításából, igazán való fordí-
tása Magyar nyelvre.

EZECH. XIII.

Ha mikoron à földön lakónép en ellenem ve-
tend, s-en észéget, dög halált, fegüert boczatandok
reiaiok, hog ha à Noe, à Daniel, es à Iob hárman
ott lelendnek, úk az ő lölköket meg faba-
dittiák az ő igazságokban, de az ő fi-
okat, leániokat meg nem
fabadittiák.

IOB XIII.

*E két doldot ne miöld en velem, es en akkor atte orczad előlel
nem reitezem: Atte büntető kezedet mezsevidden rolam; es a
te rettegető félelmed meg ne rettenexien engem.*

V A R A D O N
Nyomtattatott, Raphael Hoffhalter által.
M. D. LXV.

Ez évből csak egy művét ismerjük; de feltehető, hogy egyebet is nyomtatott. Az első váradi nyomdatermék czimlapjának hasonmása, mely a szemközti oldalon látható, felment bennünket czimének közlésétől.

E műből, mely Mágócsi Gáspárnak és nejének Massai Euláliának van ajánlva, ma 4 teljes és két hibás példány ismeretes.¹

Sokkal ritkább az 1566-ban Váradon kiadott második ismert nyomdatermék, mely egyedül a wolfenbütteli hercegi könyvtárban van meg és melynek czimét Szilády Áron-nak köszönhetjük, ki Szegedi Gergely énekeskönyvéhez irt tanulmányában említi.² A könyv felfedezése Hellebrant Árpád érdeme, míg tüzetes ismeretetését, kritikai méltatását Szilády említett tanulmányában bírjuk.

E mű czime:

A keresztyeni Gyülekezetben Valo Isteni Diczeretek Egyben Szedőgettek Es Mostan Nyomtattattak vyonnan eregbitetek, es emendaltattak L. F. által. (Fametszet) Varadon. Nyomtatot Raphael Hoffhalter, Anno M. D. Lxvj. 4-r. 186 sztt. lap. Végül: tábla, 1 levél.

Mint a czimből is kitűnik e mű nem egyéb, mint »ujonnan eregbitett« kiadása Szegedi énekes könyvének.

Hoffhalter Rafaeltől csak e két váradi nyomdatermék ismeretes, azonban valószínűnek látszik, tekintettel arra, hogy Hoffhalter Rafael bécsi szereplése következtetni enged nagyobb buzgóságra is, miszerint a váradi nyomtatványok egy része még lappang..

1567/8-ban Hoffhalter Rafaelt már Gyulafehérvárott találjuk. Ez időszakból 7 könyvét ismerjük, és ha táblázatos kimutatását akarjuk nyújtani Hoffhalter magyarországi eddig ismert munkásságának, úgy ezt a következőkben foglalhatjuk össze:

		magyar	latin	összesen
Debreczenben	1565-ben	2	—	2
Váradon	1565/6-ban	2	—	2
Gyulafehérváron	1567-ben	2	3	5
u. ott,	1568-ban	1	1	2

összesen: 11 nyomdatermék.

Gyulafehérvári működésének különös érdekességet kölcsönöz, hogy, mint az a megjelent könyveken is látható, Hoffhalter II. János

¹ Szabó Károly, RMK. I. k. 58. sz.

² Függelék, IX—XII. ll.

király nyomdája volt. De azt az okmányt, melylyel János király az engedélyt megadta, őt kitüntette, sajnos, nem ismerjük, pedig ez kétségkívül némileg felvilágosított volna bennünket a nyomda felszereléséről is. Nyomdája itt rövid ideig állott fel. Téves az az adat, mit a »Pallas Lexicon« említ, hogy 3 évig volt Gyulafehérvárott műhelye, mert az is kétséges, vajjon 1568-ban élt-e még? E tekintetben eltérők a vélemények. Szabó Károly 1567-re teszi halála évét,¹ míg Kanyaró Ferencz² figyelembe vevé, hogy Császmái István »Thordai Sándor András Irasara való felelet«-e 1568-ban jelent meg, Dávid Ferencz »Rövid utmutatásá«-nak ajánló levele is még 1567 karácsony havának 28-ik napján kelt, bizonyosra veszi, hogy Hoffhalter Rafael — kinek neve e könyveken még mint nyomtató szerepelt, — csak 1568-ban halt meg. Az azonban tagadhatlan, hogy váratlanul halt el és erre enged következtetni az Ung. Magazinban levő feljegyzés is:³

..... da er gottlose Bilder und ein von den Antitrinitariern mit heidnischen Fabeln angefülltes Buch unter dem Titel: de falfa & vero unius, Dei Filii & Spiritus s. cognitione, gedruckt hatte, durch einen plötzlichen und schrecklichen Tod überfallen ward.«

Mi történt a nyomdával? erre nézve is eltérők a nézetek. Vajjon özvegye, vagy fia vezette-e tovább? nem tudjuk. Az 1569-ben megjelent nyomdatermékek igazolják, hogy II. János király még fenntartotta e nyomdát, de ennek vezetését nem bizta Hoffhalter fiára, Rudolfra, ki így elhagyva Erdélyt, megkezdi vándorlásait és ama két évtizedén át, míg működését ismerjük, 38 művel gazdagítja, a régi nyomtatványok számát.

Az ifjú Hoffhalter Gyulafehérvárról Váradra jött. 1568-ban már itt nyomtatta Melius Péternek újabb munkáját: Az Szent Janosnac tört ielenesnec igaz és iras szerint valo magyarazasá-t.

A mű nyomtatási helyére nézve jó ideig téves adatokat közöltek minek különösen az volt az oka, hogy a munka berekesztésénél Mélius Peter azt írja: »Die X. Septem. anno Dom. M. D. LVI. Debreczenbe. Petrus Melius de Horhi.« Tekintettel arra, hogy

¹ RMK. I. k. 37. l.

² Protestáns vitairatok Melius idejéből. M. Könyvszemle, 1896. 332. l.

³ 1788. IV. k. 452. l. Etwas von den Buchdruckereyen des fünfzehnten und sehnzenten Jahrhunderts in Ungarne & Siebenbürgen

a sajtóhibát az évszámnál Melius kijavította (M. D. LXVI.) ennek alapján Sándor István¹ és Németh János² debreczeni nyomdatermékeknek tekintették, egyedül Miller³ és utána Szabó Károly⁴ sorolják a váradi könyvek közé.

De míg e műből ma 10 példányt ismerünk, addig csak bibliografiai feljegyzésekből ismerik az ugyanezen évben Váradon megjelent latin munkát: Propositiones de Jah & Jehovah seu de Unitate et Trinitate in Deo vero. Címét Bod Péter és Cornides említik. Ma teljesen ismeretlen.⁵

1570-ig más váradi nyomdaterméket nem ismerünk, sőt az 1570-ben megjelent s az első ref. iskolaigazgató, Sásvári Gergely által írt »Az Szent Vallásnak igaz Titka, Magyarázata és Ellenségei ellen való igaz védelmezése. Mellyet minden Keresztyén hívnek meg-nyugtatására írt Sásvari G. Nagy Váradi Predikator. Váradonn.«⁶ ma szintén teljesen ismeretlen és egyedül gróf Kemény József említi *Lexicon Eruditorum Hung.* című kéziratában, hogy e mű meg volt a nagyenyedi ref. collegium könyvtárában, mely azonban, mint tudvalevő 1849-ben elpusztult.⁷

Hoffhalternek itt nyoma vész és csak 1573-ban találkozunk vele Alsó-Lendván, hol a horvátországi protestáns mozgalomnak tesz szolgálatot nyomdájával. Feltűnő, hogy bár 1573-ban Nedelistyén is megfordul, sőt itt Zrinyi György grófnak, a szigetvári hős fiának nyomdásza, folyton vándorol és hol Alsó-Lendván, hol Nedelistyén adja ki könyveit. 1573/4-ben itt 3 magyar, 4 horvát művet ad ki. De míg magyar műveit ismerjük, (Kulcsár György Bánfi Miklósnak és Zrinyi Györgynek, Kristófnak és Miklósnak ajánlott könyvei,⁸ addig horvát nyomdatermékeit 1573-ból nem ismerjük.

Hoffhalter így minden kellemetlenségtől megmenekülve, visszatért Debreczenbe, hol 1577-től 1587-ig működött, időközben azonban Váradon is (1584/85-ben) megfordult. 1584-ben Decsi Gáspárnak következő könyvét adta ki Váradon:

¹ Magyar Könyvesház, 3. l.

² Memoria Typogr. Regni Hung. 101. l.

³ Fragmenta Typographiae. 22. l.

⁴ RMK. I. k. 37. l.

⁵ RMK. I. k. 29—30. l.

⁶ 1570. 8-r. 198. l.

⁷ RMK. I. k. 83.

⁸ RMK. I. k. 96., 97. és 114. sz.

Az utolsó időben eigenehani regnalo bűnökről valo Praedicator, tudni illik, Elsoe, az Bűnről, Masodik a Reszegsegről, Harmadik az Paraznasagról, Negyedik az Tanczrol. Irattatott: Gaspar Deczi Tolnai Praedicator által Varadon Niomtatot Rodolphus

A P O L O G I A
PROECCLESIA-
SIIS REFORMATIS:
 Actis impiis Synodi Sabariensis
 opposita,

A V T O R E
 PETRO BEREXASIO, ECCLESIAE
 VARADIENSIS Ministro.

Cum Praefatione ad Illustriss. Transsilvaniae Praesides.

*Seriem libri & quorundam additorum versa
 pagina indicat.*

PSAL: 62. v. 4.

*Quousq; machinabimini peruersa contra vnūquemq;?
 Vniuersi vos contere mini, eritisq; tanquam paries in-
 clinatus & maceria impulsā.*

V A R A D I N I,
 Excudebat Rodolphus Hoffhalterus.
 ANNO D. M. D. LXXXV.

AZ APOLOGIA CZIMLAPJA.

Hoffhalter által M. D. LXXXIII. Esztendőben. 4-r. A—1 = 9 iv =
 36 sztlan levél.

E mű azonban nem egyéb, mint az 1582. évi debreczeni kiadásnak újabb kiadása. Ma négy példányban ismeretes. Ellenben csak címét ismerjük az 1585-ben Váradon megjelent Kalendáriomnak. Ennek egyetlen példánya meg volt Weszprémi István debreczeni orvos könyvtárában, utóbb Földi János birtokába jutott, de aztán nyoma veszett.

1585-ből ezenkívül még csak a következő latin munkát ismerjük :

Apologia Pro Ecclesiis Reformatis: Actis impiis Synodi Sabariensis opporita, Avtore Petro Berexasio, Ecclesiae Varadiensis Ministro. Cum Praefatione ad Illustriss. Transsilvaniae Praesides. Seriem libri & quorandam additorum versa paguta vidicat. stb. Varadini Excendebat Rodolphus Hoffhalterus Anno D. M. D. LXXXV. 8-r. 344 l.

E műből, mely Kendi Sándornak, Kovacsóczy Farkas és Zsomberi Lászlónak van ajánlva, mint erdélyi kormányelnököknek, ma csak 4 példány ismeretes.

1586/7-ben még Hoffhalter Rudolf nyomdája Debreczenben működik, de aztán nyoma vész. Meghalt-e? mi történt vele? azt eddig a legszorgosabb kutatás sem tudta felderíteni.

Működéséről azonban beszámol e táblázatos kimutatás:

		magyar	latin	horvát	összesen
Váradon	1568-ban	1	1	—	2
»	1570-ben	1	—	—	1
Alsó-Lendván	1573/4-ben	3	—	—	3
Nedelisően	1573/4-ben	—	—	4	4
Debreczenben	1577-ben	5	—	—	5
»	1579-ben	2	—	—	2
»	1580-ban	2	—	—	2
»	1581-ben	1	—	—	1
»	1582-ben	9	—	—	9
»	1583-ban	2	—	—	2
»	1584-ben	1	—	—	1
Váradon	1584-ben	1	—	—	1
»	1585-ben	1	1	—	2
Debreczenben	1586-ban	1	1	—	2
»	1587-ben	1	—	—	1

összesen: 38 nyomdatermék

A Hoffhalter nyomdából tehát eddig 38 terméket ismerünk, melyből Váradra 6 könyv esik.

Ez a váradai nyomda első időszaka: a XVI. század. Eredményeit összefoglalva, nem oly gazdag, nem oly feltűnő, mint a szomszéd Debreczené vagy Kolozsvaré, de ha figyelemre méltatjuk törekvését, ha tekintetbe vesszük, hogy minő kiváló szolgálatot tett a terjedő új vallásnak, a reformáczióknak, ha nem feledjük, hogy II. János király majd Zrínyi György gróf a váradai nyomdászatban találja fel azt, kit bizalomra érdemesít és kitüntetésben részesít, ha ismert munkái közül utalunk a horvát Verbőczy kiadásra, Melius Péter, Félegyházi Tamás műveinek nyomtatására — el kell ismernünk, hogy a Hoffhalterék nyomdája, a korabeli nyomdák közt méltán a jelentékenyebbek közé sorolható.